

TL 3097 Hakas Türkçesi V

DERS 1:

Сıfatın Tanımı, Anlam, Biçim ve Söz Dizimsel Özellikleri

Пілдіріс (прилагательнай) чоох чардығы

Ниме-нооның пілдіриин (признагын), качествозын, пасха ниме-нооға, тусха алай орынға теелізін алай ниме-нооның кемни алай нимени полчатханын таныхтапчатхан чоох чардығы **пілдіріс** тіп адалча.

Пілдірістің пілдіріглері;

а) пілдірігні таныхтапчатханы;

б) чоохтағда хайдағ даа член пол полчатханы;

в) Сказуемай полчатса, сырайча хубул полчатханы;

г) субстантивироваться пол парып, тартылғы формада сырай паза падежче хубул полчатханы (*аның сілии, аның сілиине, синің сілиіңні*)

д) пүткен пілдірістернің оларны пүдірчеткен хозым полчатханы (*хаттығ, палалығ, суғдағы, пүўнгі*).

Пілдірістер ползыиінаң полған на ниме-нооның пос оңдайы, аймах-пасха сари, сілии, сыры, омазы, сині, тадии, чызы, пасха ниме-нооға теелізі паза ан. пасха сари көзіділче. **Пілдірістер хайдағ? хайдағы? нимедегі? хақанғы? кемни?, нимени?** сурьғларға нандырчалар. *Сіліг, пөзік, хара, ах, хызыл, тоғылах, аалдағы, городтағы, палани, чонни* паза ан. пасх.

Пілдірістер постарының тузалары хоостыра **качестволығ** (*хызыл, улуғ, чиит паза* ан. п.), **теелістіг** (*аттығ, ыраххы, аалдағы*) паза **тартылғы** (*ічени, палани, чонни*) пілдірістер тіп лексикограмматической пөліктерге чарылчалар.

Ниме-нооның хайдағ полғанын, аның качествозын таныхтапчатхан пілдірістер **качестволығ** пілдірістер полчалар: *Хынығ книга, пөзік ағас, табырах кізі*.

Пір предметтің пасказына теелізін таныхтапчатхан пілдірістер **теелістіг** полчалар: *тағдағы ағастар, тастығ чир*.

Пір предмет пасказыни поолчатханын таныхтапчатхан пілдірістер **тартылғы** пілдірістер полчалар: *ол тура үгретчилерни*.

Пілдірістер өөнінде адалыстарны чарыдып, оларның алнында турып, чоохтағда чарытхы полып турчалар:

Пүўн ізіг ікўн

Ізіг кўннер турчалар.

Пілдірістер чоохтағда обстоятельство полып турыбохчалар. Андада действиенің пілдіриин таныхтапчалар:

Ат табырах чүгүрче.

Сірер чаксы тоғынчазар.

Пілдірістер чоохтағда чарытхы алай обстоятельство ползалар хубулбинчалар.

Пілдірістер сказуемай ползалар, иділістер чілі сырай паза көп сан хозымнарын алынчалар:

Хакас чирі пайзың малға.

Чөрісте мин табырахпын.

Сказуемай формада сырайларча хубулыс

Пір санда	1. сырай	чиит пін	чоонмын	хыйғабын
	2. сырай	чиит сің	чоонзың	хыйғазың
	3. сырай	чиит	чоон	хыйға
Көп санда	1. сырай	чиит піс	чоонмыс	хыйғабыс
	2. сырай	чиит сер	чоонзар	хыйғазар
	3. сырай	чиит тер	чооннар	хыйғалар

Адалыстарның орнына киректелзелер толырығ паза подлежащай даа полчалар. **Андада олар адалыстар чілі падеж хоостыра, тартылғы формада сырайча хубулчалар, көп сан хозымын алынчалар:**

*Мин **ізіге** майых парғам.*

***Чииттер** суға сомарға маңзырапчатханнар.*

*Минің ікі пала пар: **ули** институтта үгренче, **кічиин** ибдең ырах ыспинчабыс.*

Пілдірістер предмет тузалығ полып, адалыстарох чілі хубулчалар.

Падежтерче олаңай хубулыс:

Адалғы п.	сіліг	хыйға
Тартылғы п.	сілігнің	хыйғаның
Пирілгі п.	сіліге	хыйғаа
Көрімгі п.	сілігні	Хыйғаны
Орынғы п.	сілігде	хыйғада
Сығынғы п.	сілігдең	хыйғадаң
Ызылғы п.	сілігзер	хыйғазар
Пүдіргі п.	сілігнең	хыйғанаң
Тиңнестіріс п.	сілігче	хыйғача
Сылтағлығ п.	сілігдеңер	хыйғадаңар

Тартылғы формада сырай хоостыра хубулыс

Пір санда	1. сырай	сілиим	хыйғам
	2. сырай	сілииң	хыйғаң
	3. сырай	сілии	хыйғазы
Көп санда	1. сырай	сілиибіс	хыйғабыс
	2. сырай	сілииңер	хыйғаңар
	3. сырай	сілии	хыйғазы

Тартылғы формада падежтерче хубулыс:

Адалғы п.	сілиим	сілииң	сілии
Тартылғы п.	сілиимнің	сілииңнің	сілиинің
Пирілгі п.	сілииме	сілииңе	сілиине
Көрімгі п.	сілиимні	сілииңні	сілиин
Орынғы п.	сілиимде	сілииңде	сілиинде
Сығынғы п.	сілиимнең	сілииңнең	сілиинең
Ызылғы п.	сілиимзер	сілииңзер	сілиинзер
Пүдіргі п.	сілиимнең	сілииңнең	сілиинең
Тиңнестіріс п.	сілиимче	сілииңче	сілиинче
Сылтағлығ п.	сілиимнеңер	сілииңнеңер	сілиинеңер

Адалғы п.	сілиибіс	сілииңер	сілии
Тартылғы п.	сілиибістің	сілииңернің	сілиинің
Пирілгі п.	сілиибіске	сілииңерге	сілиине
Көрімгі п.	сілиибісті	сілииңерні	сілиин
Орынғы п.	сілиибісте	сілииңерде	сілиинде
Сығынғы п.	сілиибістең	сілииңердең	сілиинең
Ызылғы п.	сілиибіссер	сілииңерзер	сілиинзер
Пүдіргі п.	сілиибіснең	сілииңернең	сілиинең
Тиңнестіріс п.	сілиибісче	сілииңерче	сілиинче
Сылтағлығ п.	сілиибістеңер	сілииңердеңер	сілиинеңер

Субстантивированнай пїлдірістер изафет пірігістерін пүдірерінде араласчалар:

Улииның палазы

Карандаштарның хызылы

Күннің ізии

Хакас тілінде пілдірістер адалыстарны, адалыстардаң пүткен пілдірістерні паза иділістерні чарыт полчалар:

- *Хуба чазы, чабыс чир, чылығ чил;*
- *Узун азахтығ ызолар, чоон пастығ пуғалар, сіліг өңніг порчолар;*
- *Суғ амыр, эрінчек ахча; Ансахтың чооғы күлкүстіг пілдірген.*

Пілдірістер өөнінде мындағ нимелерні таныхтапчалар:

1. Предметтернің паза тіріг нимелернің өңін: *ах, хызыл, хара, көк күрең, ноған, сабдар* паза ан. п.

2. Предметтернің, кізілернің паза мал-хустарның көрімін: *улуғ, кічіг, чоон, ніске, чалбах, халын, чуға, пөзік, чабыс, узун, хысха, абахай, сіліг, тоғылах, чіке, чікім, төрт пулуңнығ, соғын* паза ан. п.

3. Предметтернің істіндегі пілдіріглергін: *соох, ізіг, нымзах, хатығ, ачығ, тадылығ, пик, уйан, хазых, пүгір* паза ан. п.

4. Аң-хустарның, кізілернің хылыхтарын: *көйтік, хазыр, амыр, эрінчек, паарсах, хортых, тоғысха күс.*

5. Предметтернің паза тіріг нимелернің аймах-пасха танығларын, ибіркі оңнағларын, пілдіріглерні паза оңнағларны паалаанын: *чыхсы, хомай, аар, ниик, кирі, чиит* паза ан. п.

6. Пір предмет пасказыни полчатханын: *Палани, ічемни, тұлгүни* паза ан.п.

7. Предметтернің орынға алай тусха теелістерін: *таңдағы, чазыдағы, иирдегі, хысхыдағы, күскүдегі, чағ ынғы, ыраххы, кичеегі, иртенгі, пурунғы* паза ан. п.

8. Сөстің төстігінең таныхталчатхан предметтіг полчатханын; *аттығ, сөөктіг, күстіг* паза ан. п.

Литература

Боргояков В.А., Медведева М.А., Кызласова И.Л., Чебодева Л.А. Хакас тілі. Морфология (Пос алынча чоох чардыхтары): үгредіг пособиезі/ В. А. Боргояков, М. А. Медведева и др. – Ағбан: Н. Ф. Катановтың адынаң хакас хазна университетінің издательствозы, 2018.

Боргояков М.И. Развитие падежных форм и их значений в хакасском языке. - Абакан: Хакаское отделение Красноярского книжного изд-ва, 1976. -160 с.

Грамматика хакасского языка/под. ред. Н.А.Баскакова. – М.: Наука, 1975.– 417с.

Дыренкова Н.П. Грамматика хакасского языка. Фонетика и морфология.Абакан 1948. – 124 с.

Хакас тілі. Морфология/ под ред. В.Г Карпова. . Абакан: Изд-во 2004.

Чебодаева Л.И. Хакас тілінің практикумы. 050302 — Хакас тілі паза литература специальностьча үгренчеткен студенттерге үгредіг пособие / Л. И. Чебодаева, А. Н. Чугунекова, М. Л. Тахтаракова; филнк. Л.И. Чебодаеваның редакциязынаң. - Ағбан: Н.Ф. Катановтың адынаң хакас хазна университетінің изд-возы, 2009. - 149 с.